

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIV-ik évf.

Mártius, Aprilis. 1879.

2-ik füzet.

A SZÉKELY-KERESZTURI UNITÁRIUS HITKÖZSÉG TÖRTÉNETI RAJZA KEZDETÉTŐL MOSTANIG.

I.

V. Kelemen pápa (1305-től 1314-ig) azon elvet állítván fel: a pápáknak teljes szabad hatalmuk van minden egyházi hivatalon; közvetlen utóda XXII. János azt gyakorlatba is vette, s 1332-ben a magyarországi s erdélyi papi jövedelmek tizedét hat éven át mindenünnen a pápai pénztárba fizettetni rendelte. Ezen rendelethez akkori magyar király Róbert Károlynak is szava lehetett volna; de ő mint Anjou, nápolyi királyházbeli herceg-pápák pártfogása által jutott volt királyi székébe, miért háládatosnak kellett lennie, a tized elrendelt fizetését országában nemcsak megengedte, hanem végrehajtását maga részéről is hathatósan parancsolta annyival inkább, mert a begyülemlett összeg egyharmada neki engedtetett által.¹⁾ Ily pápai s királyi intézkedéseknek hódolva fizették aztán 1332—1337 folytában érsekek, püspökök, apátok, prépostok, esperesek, városi, falusi papok, általjában minden papi hivatal viselőik vagy helyetteseik jövedelmeikből az illető tizedet.

Bészedői jegyzéket vittek arról, hol, kitől, mennyit vettek bé, s ha a fenmaradt jegyzéktöredékek szerinti fizetések mennyisége biztos alapul vétethetik a hitközségek, faluk népességének, vagyonosságának meghatározhatására: úgy Székely-Keresztur már akkor úgy tűnik fel, mint legjelentékenyebb község, minden esetre egyike a legjelentékenyebbeknek Udvarhelyszékben, minthogy papja hivatalársai közt legtöbb jövedelmi dézmát fizetett²⁾.

Kereszturhoz, mint anyaegyházi községhez kétségkívül tartoztak leányhitközségek is, aránylag hozzájárulva a papi jövedelem gyarapításához; de más több anyahitközségek is ily körülmények közt léteztek; az oknál fogva tehát Keresztur érintett jelentékenysége alaposan kétségbe nem vonható, annál inkább nem, mert ké-

¹⁾ St. Katona, *Historia critica regum Hungariae*, Budae 1790. — 8. tom. 9. pag. 136, 237.

²⁾ Nemzeti Társalkodó. 1838. II. félév. Kolozsvárt 4. r. 45. lap.

sőbbben is épen nem csökkent, hanem inkább növekedett. Onnan van, hogy midőn Udvarhely anyaszék szükségesnek látta saját kerületében egy fiuszéket alakítani: székhelyéül a Nagy-Küküllő jobbpartján nyílt téren feküdt Kereszturt választotta, s a fiuszék Kereszturról neveztetett el.

A XVI-ik század első felében Sz. Keresztur két községre szakadt. Alsó része falu maradt, a felső fejedelmi kiváltságot nyerve város lett. Mily viszonyban éltek ezek egymással azóta: rajzolni nem tartozván feladatomhoz, áttérek egyházi történeteik vázolására, mennyiben czimzett művem tárgyául vétehetnek.

II.

Az érintett időszakban a sz. kereszturi egy községből kettő alakult, falusi és városi. Erdélyben azok is, kik addig róm. katolikus vallás hívei voltak, a külföldről ide behatott hitújítás — reformatio — következtében kétfelé szakadtak: egyik rész régi vallása mellett megmaradván, másik Luther Márton hittanát kezdvén követni. Utóbbihoz szászok, magyarok, székelyek nagy számmal tartozván, hitügyöket ellenzések daczára is oly szerencsésen folytatták, hogy 1557 és 1558-ban katolika vallás mellett a Luther szerintinek szabad gyakorlása is országgyűlési határozatok által megengedettet s a hazában törvényesen bévettnék ismertetett el.

E képen az országban két törvényes vallás létezett; és egy évtized alatt ismét kettő lett azzá. Mert az új hitfelekezetűek egymás közt meghasonlottak, különösen az úri vacsora (Coena Domini) iránti nézeteikkel. A szászok Luther, a magyarok, székelyek Zwingli, Kálvin nézeteik mellett vívtak; s miután egy értelemre nem juthattak: 1563 és 1564-ben Kálvin követői hitvallásának szabadon gyakorolhatása is országgyűlésileg törvényesen elvégeztetett s megállapított.

III.

Épen ezen két évfolytában azonban nyilvánulni kezdett Erdélyben az unitárius hitelv is ¹⁾, mely a többi felekezet hittanától nagyban különbözött, katolikusok, Luther, Kálvin követői a szent háromság tanához tovább is ragaszkodván, ellenben az unitarismus Isten egységét hirdetvén nemcsak állatjában, hanem személyében is.

¹⁾ P. Carolini Brevis erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero deo patre, filio et spiritu sancto adversus blasphemias Georgii Blaudratae et Francisci Davidis errores. Vitebergae 1571. — 8. p.25.

S mivel a reformatio korában a különböző hitfelekezetűek saját nézeteiket sajtó által közzé tett műveik mellett nyilvános vitatkozások által is szokták vala fejtegetni, védeni, ellenfeleikéit ostromlani, czáfolgatni; most már ily vitatkozások annak rendje szerint egy részről unitáriusok, másról a háromság tana hívei közt keletkeztek s folytattattak.

Legnevezetesebb hitszónok, vitatkozó Erdélyben eddig Dávid Ferencz, kolozsvári pap vala; ő lőn az unitarismus főbajnoka is, irással, szóval és sikeresen. Az ország fejedelme II. János választott király, több főrendű úr, országos főhivatalnok pártfogolta s az útát előtte s elvtársai előtt egyengette, sőt előre törvényessé tette. Már az 1566-ki országgyűlés Isten igéjének szabad hirdetését kimondotta. Az 1568-beli pedig még tüzetesebben meghatározta: hogy a predikátorok az evangéliumot mindenütt szabadon hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és a községek olyan papot tartsanak maguknak, kinek tanítása nekik tetszik.

A hittanok iránti vitatkozás tere törvényesen teljesen szabadá levén téve, a fejedelem közzsinatot rendelt 1568-ban mártiusban Gyula-Fejérvártt tartandót, melyre Erdélyből és Magyarország hozzája tartozott részéből mind a háromságtan vallói, mind az unitarismus hívei nagy számmal jelentek meg; imezek magukat evangéliumhitűeknek, amazok általában katolikusoknak nevezvén. A vita a fejedelmi palotában mártius 8-án kezdetett meg s tiz nap folytattatott egymás után, király, főurak és ország fő tisztviselői jelenlétében. Főszóvivő unitáriusok részéről Dávid Ferencz superintendens, ellenfél részéről Melius Péter debreczeni reformált pap és superintendens volt; vitatárgya pedig, mint Melius maga formulázta, ezen főtétel:

Vajjon az atya (mást) kizárólag-e egy Isten, és egyedüli igaz Isten? mit az unitáriusok erősítették;

vagy

Vajjon az atya fiával és szent lelkével együtt egy Isten és egyedüli igaz Isten? mit Melius és társai állítottak.

Az ezen tételek és ágazataik felett folytatott vitát tizedik napon a fejedelem bezáratta, kijelentvén, hogy az egybejövést, vitatkozást és nézetek szeliden nyilvánítását ezután is megengedi, mert azt akarja: országa szabad legyen.

A vitatkozó felek őt előre kérték vala: rendelne a vitatkozás folytának feljegyeztetésére, leírására alkalmas egyéneket; de mert

akkor betanult gyorsírók nem voltak, s a felek is bizalmat csak saját hitrokonaikban helyeztek: mindenik önhivei közül választott írókat; kik aztán különböző szavakat, kitételeket használván és a szerkeztésben különböző rendet követvén: a két fél előadása a vitafolytáról egymástól legalább külalakra nézve különbözik.

Az unitáriusoké Gyula-Fejérváratt nyomatott ki ugyanazon 1568-ik évben negyedréttben, latin nyelven ¹⁾, s e nyomtatvány végén találkozunk először a székely-kereszturi hitközséggel, mint unitáriussal.

IV.

A vitatkozások írásba foglalására ugyanis az unitáriusok közül négy egyén levén választva, azok közt egyik, még pedig első sorban a székely-kereszturi pap Marosi Synnig János volt, kit elvrokonai ily fontos, kényestermészetű működésre kétségkívül azon oknál fogva jelöltek ki, mivel úgy ismerték és tekintették, mint ki hitelveiket jól ismeri s azokkal rokonszenvez. Minélfogva bizton következtethetni, hogy Keresztur, város és falu, az unitarismusnak már hirdetése első éveiben hivei lettek papjokkal együtt. Következtethető továbbá, hogy ha az unitáriusok az ottani összes lakosságot magukban nem foglalták is már 1568-ban, de a számosabb részt mindenesetre ők tették, mert különben a templom fenn a városban, az egykori plebánia tartozékaival nem ment volna át birtokukba, mint

¹⁾ Ezen czim alatt: *Brevis enarratio disputationis Albanae de deo trino et Christo duplici coram serenissimo principe et tota ecclesia decem diebus habita. Anno Domini M.D.LXVIII. 8. martii Excusum Albae Juliae, Anno 1568. in 4-o.*

Utolsó lapon a végsorok ezek:

Amanensium nomina.

Joannes Synnig Marosinus pastor Ecclesiae dei, quae est in Keresztur Siculorum.

Martinus Albanus minister ecclesiae dei in oppido Dhes.

Benedictus Óvári rector scholae Albanae.

Gregorius Wagnerus scholae Albanae collega.

A példány, melynek czim- s véglapjairól a fennebbieket közlöm, birtokomban ép tiszta s egykor épen a sz. kereszturi fennebb nevezett pap Marosi Synnig János tulajdona volt. Ő, mint a benne foglalt vitatkozás egyik írója kétségkívül több nyomatott példányt birt, s azt szemeriai Bora Andrásnak ajándékozván, azt az c'ébe köttetett 1567-beli hasonlóan unitárius irodalmi mű czimlapján im e pár sorral hagyta emlékezetben:

D. Andreae Bora Joannes Synygh Marossynus dono ddt. (dedit) 1568. Kézirata feltűnően szép.

átment. S ezekhez véve, hogy Keresztur városa város léténél fogva is városias jelekkel, jelenetekkel birt; keblében nevezetesen vásárok, sokadalmak ismételtettek; Kereszturfalvában pedig kereszturfi-szék birái törvényes időszakokban széküléseket tartottak: ezen körülmények Kereszturt úgy tüntetik fel azon időben, mint saját népessége, vásárosok, sokadalmasok, perlekedők, panaszlók, gyakori ott jelentkezése által mozgalmas székely vidéki központot, s az unitarismus kitünő hitközségét.

A Kolozsvárt székelte unitárius egyházi tanács, önként érthető, belátta azt, s használni is szándékozott, miután az addig előtte állott akadály megszüntét tapasztalhatta.

V.

Hazai törvényeink már II. János és utóda Báthori István idejében azon jogokat, szabadságot biztosították az unitáriusok vallása számára, melyeket más felekezetekéire; azokat eltörlni későbbben sem kísértették meg, de korlátolni igen. Ki az 1577-ik év october hónapjában Tordán tartott országgyűlés határozatait olvassa, az látni is fogja, hogy az unitáriusok zsinatot csak Kolozsváratt és Tordán tarthattak ¹⁾. A XVI-ik század végével azonban a katolikus Báthoriak fejedelemsége végződván, a reformált Boeckai rövid uralma alatt 1606-ban juliusban Kolozsvárt az unitárius zsinati gyűlés elhatározá: minden esztendőben tartassék zsinat most Kolozsvárt, majd Székely-Kereszturon. És ez junius 8-ik napja körül ²⁾.

Ez valóban üdvös végzés vala; mert unitáriusok legtöbben székely földön éltek és legnagyobb számmal egybejöhetésökre Kereszturnál alkalmasabb központi hely nem választathatván, oda koronként zsinati gyűlést hívni össze a vallás közérdeke igényelte, mely eszélyes eljárással, működéssel, ha nem terjesztetett is, de ápolást, erősbulést nyerhetett. De a kolozsvári végzés alig volt gyakorlatban egy évtizedig. Egyházi ügyekre nézve akkor csak egyházi személyekből állott előljárók intézkedtek. S 1607-ben

¹⁾ Ezen törvénycikkek eredeti példánya meg van Szebenben a br. Bruckenthal-könyvtárban.

²⁾ „Anno Domini 1606 2-da die july — Synodus Claudiopoli celebrata, in qua ista sunt conclusa: Primo, deliberatum est, ut singulis annis synodus celebretur alternatim nunc Claudiopoli, nunc in Keresztur Siculo-rum. Idque circa octavam junii diem.“ Protocollum consistorii Unitariorum 1606—1697 fol.

Kolozsváratt az unitár. egyházi Főtanács levéltárában.

országgyűlés Kolozsvárra s június 10-re levén hirdetve: Thoroczkai Máthé püspök papi consistor társaival az első zsinat megtartását Kereszturott 1608-ra halasztotta. Volt-e aztán akkor és azután is 1616-ig ily gyűlés, az illető jegyzőkönyvből nem tűnik ki. Fel van azonban ugyanott jegyezve, hogy 1616-ban november 6-ik napján Udvarhelyszékben Székely-Keresztur városban közönséges zsinati gyűlés (generalis synodus) tartatott ¹⁾.

Balsorsa az unitarismusnak Erdélyben úgy akarta, hogy Thoroczkai megürült püspöki székét Radetzki Bálint foglalja el, ki Lengyelországból hivatott volt Erdélybe a kolozsvári unitárius szászok papjává, 1605-ben; át is jött, de akkor nem végképen, az itteni körülményekkel ismeretlen levén. Azonban 1608-ban visszatérvén Rakowba, a lengyel unitáriusok főhelyére, három kolozsvári tanácsossal: ezek végképeni elbocsáttatását kérték az ottani unitárius felekezettől, mit meg is nyervén, azóta Radetzki folyvást Erdélyben élt mint pap az unitárius szász hitközségnél és aztán püspök ²⁾. Magas termetű, kellenies külsejű, kedves társalgású, nagy

¹⁾ „Anno 1616 die 6-a novembris in sede Udvarhely siculicali, oppido Székely-Keresztur vocato generalis synodus congregata et celebrata.“ A fennebb idézett eredeti jegyzőkönyvből.

²⁾ Schmaltz Bálint rakowi unitárius pap, ki Radetzkit személyesen jól ismerte, önéletriratában jegyzi meg reá vonatkozólag: Anno 1605. — 2-a octobris synodus Ecclesiae generalis. — Valent. Radecius Claudio-politanae ecclesiae destinatus; ego Racoviensi.

Anno 1608. — 31. julii venerunt Rakoviam Claudiopoli D. Valentinus Radecius cum tribus istius civitatis primariis Senatoribus: Emmerico Bognero Stephano — — — ungaro. Joh. Benschel alias Stentzel: saxonibus. Exorato a coetu D. Radecio, iterum discesserunt. — Gust. Geor. Zeltneri Historia crypto socinismi Altorphinae quondam academiae funesti arcana. — — Accessit praeter alia Valentini Sinalcii Diarium vitae ex autographo. Lipsiae 1744. 4. p. 1180. 1184.

Fennebbi idézetekből látható, hogy az 1608-beli Bálint pap, kit Segesvári Bálint emleget vezeték-neve nélkül, Radetzki Bálint. Erdélyi Történelmi adatok. 4. köt. Kolozsvár 1862. 8. 172.

Egyébiránt Radetzki kolozsvári papságának kezdete éve iránt régóta bizonytalankodás és kétkedések forogván fenn, itt alkalmilag észrevételeimet azokra nézve is megtenni feleslegesnek nem tartom.

Socinus Lengyelországban Luclaviae falusi lakhelyén 1603-ban nov. 23-ról egy levelet írván Radetzki Bálintnak a halála után, mely 1604-ben mártius 3-án történt, barátaihoz irt több leveleivel együtt ki nyomtatott, — megjegyzendő jól — 1618-ban, s azok rendezője vagy kiadója mindenik fölébe oda tévén, kihez iratott: az érintett 1603-belit kép jelzette: Radetzki Bálinthoz, most kolozsvári unitárius paphoz, s

tudományu férfinak és kitünő szónoknak mondatik ugyan, de hosszas itt lakása alatt se tanult meg legalább eléggé magyarul és így hiányzott nála a közeg, melylyel érintett tulajdonainál fogva varázs hatást gyakorolhatott volna magyar székely hitfeleire. Aztán mint püspökben hiányzott az éberség, szemesség, előrelátás, tevékenység is, hogy korán észrevegye, szemmel tartsa a hazai vallási ellenirányokat, törekvéseket; belássa azok lehető következéseit, s hol kellett legalább erkölcsi ellensúlyal lépjek fel; pedig mindezekre unitárius részről soha sem volt nagyobb szükség, mint épen az ő püspöksége idejében ¹⁾ midőn Bethlen Gábor fejedelem és Keserű Daj-

Erdélyben superintendenshez. Fausti Socini senensis ad amicos *Epistolarum Racoviae* 1618 8. p. 675—681.

De az írók későbbben nem figyelmeztvén arra, hogy a levél előtt álló jelzés Radetzkit 1618-ban mondja kolozsvári papnak és superintendensnek, úgy vették, mintha már a levél keltekor is 1603-ban az volt volna. Lásd: Chr. Sandii *Bibliotheca anti-trinitariorum*. Freistadii. 1684. 8. p. 106.

Frid. Sam. Bock, *Historia anti-trinitariorum, maxime socinianismi et socinianorum*. Regiomonti et Lipsiae 1776. Tom. I. par. 2. 8. p. 709—710. Robert Wallace, *Anti-trinitarian Biography, or Sketches of the lives and writings of distinguished Unitarians*, London 1850. II. volum. 8. pag. 495.

Azonban Socinus levelére hivatkozással bizonyítani Radetzki papságát Kolozsvárratt 1603-ban, tévedés. Elsőbben azért, mert abban szó sincs róla, ugyanis e sorokkal kezdődik:

„Pietate atque eruditione ornatissimo viro domino Valentino Radecio, divini verbi ministro fidelissimo amico et fratri in Christo cariss. et honorando etc Salutem a Deo et Christo etc.“

Ebből áll mind az, mi a levélben Radetzki 1603-beli állására mutat. Krisztusban atyjafiának, barátjának, isten igéje igen hű szolgájának — az-z papnak — mondja őt Socinus; de papi helyét nem nevezi meg; annál kevésbé mondja Kolozsvári papnak, vagy hogy levelét oda intézné, küldené hozzá; s őt kolozsvári papnak akkor teljességgel nem is mondhatta; minthogy oda mint fennebb Schmaltz megírta, csak 1605 nézetett ki (destinatus). És Schmaltznak e bizonyítása második körülmény melynélfogva az érintett tévedés kiderül.

Radetzki 1605-ben, mi természetes eljárás, csak ideiglenesen jött volt Rákowból át Kolozsvárra, mert felesége, gyermekei levén, előbb látni kívánta a helyet és körülményeket, hová s melyek közé meghivatott; de pár év alatt megtetszvéen neki Kolozsvár, s ennek ő. 1608-ban három tanácsossal tért vissza Rakowba, honnan aztán az illetők beléegyezésével végkép Erdélybe jött s rendes pap lett.

¹⁾ Radetzki püspökké választatásának évét és napját jegyzőkönyvekben említve nem találtam; de 1616-ban augusztus 30-kán mindenesetre ugy em-

ka János a reformata vallás terjesztésére a lehetőleg legnagyobb tevékenységet fejtették ki.

Már 1615-ben törvényt alkottak a hazában, későbbben is érvényben fentartottat, hogy mely faluban vagy városban hitfelekezet több van, de templom csak egy, ez adattassék azon felekezetnek, melynek tagjai ott számosabbak, s ezek a templomaiktól megfosztottaknak számarányhoz képest legyenek segítséggel új templom építésében; (miből akkorban vajmi kevés és ritkán teljesítettet valami!). A törvény pedig vegyes bizottság által vala végrehajtandó, az országban törvényesen bevett vallások mindenike részéről egy-egy esetleg kinevezett tagból alakulandó ¹⁾.

Ily törvény nem hozatott célátalanul. Alkalmazása legtöbb nyeresémet, illetőleg veszteséget mindenestre székely földön eredményezhetett. Ezt meggondolva az unitáriusoknak minél több oly út kellett volna használniok, melyen erkölcsi hatást gyakorolhattak ot-tani hitrokonaira vallásuk érdekében; mindemellett Radetzki egyházkormányzata nemhogy az ily utakat szaporította volna, hanem a létezőt is odahagyta; és zsinatnak Kolozsváron kívül tartását Székely-Kereszturról áttette Küküllővármegyébe, nem más, mint azon oknál fogva, mert oda Kolozsvárról kevesebb alkalmatlansággal és költséggel lehetett jőni mint Sz.-Kereszturra.

I. Rákóczi György fejedelem, vallása iránti buzgóságban, tevékenységben vetélytársa, versenyzett elődével Bethlennel, s alig hogy fejedelemségre jutott: Keresztur város lakói siettek kiváltságaik megerősítését tőle is kérni s megnyerni; ő azonban megerősítés he-

littetik mint püspök. Protocol. gener. 1606—1692. p. 46.

Halála s annál fogva püspöksége végződése iránt ismét kétségek vannak. Sand és utána s vele Bock halálát 1630 körül történtnek írja: de bizonyíték nélkül.

Wallace azt írja: 1630-ban halt meg, s forrásul lengyelországi kéz- irati unitárius zsinati actákat említ, melyek szerint a kolozsvári tanács azon év valamelyike szakában a rakowi zsinatot értesítette volna Radetzki elhunytáról. „This we learn from the Manuscript Synodical Acts, in which it is stated, that the Senate of Clausenburg, some time in the course of that year (1631), informed the Synod of Rakow of his decease.“ Rob. Wallace, 496.

De miután Wallace nem idézi közvetlen a kolozsvári tanács átiratát; ellenben Segesvári Bálint Radetzki halálát határozottan 1632-beli aug. 18-án éjjeli 1 órára, temetését 22-ikére teszi — püspöksége legalább 1616—1632 közt állapíthatatik meg biztosan. Segesvári, id. 4. 202. 203 l.

¹⁾ Approbatæ constitutiones regni Transsilvaniae. p. I. tit. 1. art. 7.

Iyett másnemű levelet adott nekik, mely a kérvényezőket nem kevéssé döbbsentette meg. Mert Isabella királynő kiváltságlevelénél fogva ők mentesítve voltak nemcsak fegyverviseléstől, hanem mindennemű adófizetéstől is kebelbeli előjáróság alatt; csak a fényes kapu, az-az török császár, mint Erdély főura számára tartoztak adót fizetni, melynek mennyiségét az országgyűlés határozta meg időnként. Ily kiváltság pedig nekik említett királynő által örökre adatott, s Báthori István és Zsigmond részéről is hasonlólag megerősített. Rákóczi igen jól tudta mindezt, de ő ily értelembeni megerősítésről tudni még sem akart. Ugy vette a dolgot, mintha Keresztur város lakói azelőtt nyert kiváltságukat elvesztették volna, s 1632-ben június 11-ik napján Gyula-Fejérvártt kiadott levelében nyilvánítá, mikép némelyeknek név szerint kedvelt hívének Keserüi Dajka János reformatus püspöknek közbenjárására fejedelmi kegyéből és teljes hatalmánál fogva őket újonnan megajándékozza kiváltságos mentességgel mindenféle adónak, pénzsegélynek, kincstári nyereségnek fizetésétől; köznépi szolgálatok tételétől, posták hordozásától, saját javainak egy helyből másba szállításától, járókelőknek ingyen szállásadástól, akárkiknek felettöki tisztí hatóságától mentesekké tévén, de a következő két feltétel alatt: Évenként hiány nélkül száz magyar forintot köteleztetnek jó folyó szokott pénzben fiskus számára. Keresztur városában a korcsmároltatás fiskus részére tartatik fenn megszűnés nélkül, mit oda rendelendő emberek fognak folytatni; s városiaknak bárminemű boraikat ottan nem szabad árulniok vagy árultatniok (pálinka-árulás akkor nem volt).

Mi már Keresztur város lakóiban az említett megdöbbenést okozhatta ez abból állott, hogy Rákóczi mindezen mentességekkel nem állandóul, nem örökké tartandókul ajándékozta meg őket, hanem csak addig, mig neki ugy fog tetszeni (durante beneplacito). Ezt hangsúlyozta levelében, két izben hozván elő ¹⁾. Azelőtt a kereszturiak kiváltságos városi állapotukat ugy tekintették három fejedelem biztosító szavainál fogva, mint megannyi szilárd alapon nyugvót, most azonban nem tudhatták meddig fog tetszeni a fejedelmeknek fentartania, általa az előbbi fejedelmek kiváltság-levellei megerősítés nélkül hagyatván, magáét pedig ama veszélyes záradékkal látván el.

¹⁾ Sz. Keresztur kiváltságos levelei: Báthori Zsigmondtól, mely által Isabella királynő s Báthori István levelei megerősítvék, 1589-ből, I. Rákóczi Györgyé pedig 1632-ből meg vannak a k. fejérvári káptalani levéltárban.

Természetes, hogy ily körülmények közt Keresztur város minden lakója igyekezett a fejedelemnek s fennevezett püspöknek, mint az új kiváltság-levél egyik főszközlőjének kegyét a mennyiben és miben lehetett, városuk iránt állandóvá tenni. Volt-e ezen körülmény hitváltoztatásra egyik vagy másíknál hatással, nem állítom, csak azon tény említésére szoritkozom, mely szerint a reformatusok száma szaporodott, számuk szaporodásával igényeik is növekedtek az unitáriusok irányában. Innén vizály keletkezett köztük, melyet maguk elenyésztetni nem tudván, a politikai felsőség közbe lépett, igénybe véve a templomokra vonatkozó 1615, 1630-beli törvény-cikkelyeket. Ezek ugyan a fenforgott vizályos ügyben nem látszanak alkalmazhatóknak, mert a reformatusok Kereszturott akkor birtak templommal; ők azonban egyenlő részt követeltek maguknak az unitáriusok minden egyházi ingó s ingatlan javaiból; mit ezek megtagadván, a fejedelemnek Rákóczinak parancsolatjára 1642-ben július 30-án Sz.-Keresztur falvában megjelent a négy tagu s vallásu bizottság sz.-királyhalmi Petki Farkas katolikus, búi Bethlen János reformatus, sz.-iváni Henter András unitárius és Man István Segesvár városi polgármester lutheranus, kik a kereszturiak nagyobb, az az unitáriusok tornyában létezett harangok, ugyan általuk birtokolt szántóföldek és szénatermő helyek felett támadott egyenetlenkedést megvizsgálván, annak tárgyait unitáriusok és reformatusok között két egyenlő részre osztandóknak határozták, s határozatukat végre is hajtották. Mely jogczimen, törvény vagy kiváltságnál fogva? arról szót se tesznek. Csak azt mondják: tetszett nekik ezt és azt határozni.

Ime a határozat egész szövege szóról szóra:

„Nos Wolfgangus Petki de Sz.-Királyhalma, Johannes Bethlen de Bún, Andreas Henter de Sz.-Iván, Stephanus Man civium magister civitatis Segesvár volumus notum reddere per praesentes quibus expedit universis et singulis: quod illustrissimus et celsissimus Georgius Rákóczi, dei gratia princeps Transsilvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. dominus dominus noster clementissimus inter alios humiles fidelesque servitores suos nobis in litteris praeceptoris dementissime demandavit: ut in et ad faciem possessionis Keresztur accedendo controversias et lites inter reformatae et unitariae religionis homines dirimeremus. Acceptis itaque litteris ejusdem illustrissimae celsitudinis, et uti decuit obnixae atque humilime obediendo anno 1642 die 30-a

julii ad faciem praedictae possessionis Keresztur proficiscentes, ibique intellectus et sane per diligentissimam revisionem cognitis praedictarum ecclesiarum rationibus, de terris arabilibus et foentis, nec non campanis in turri majori seu unitariorum existentibus, post praedictam revisionem ad instantiam causantium talem juridicam fecimus deliberationem:

Mivel a mely két harang a nagy szentegyháznak (a városban) tornyában vagyon, annak egyike jó nagy, a másik felit se teszi se jó-sággal, se nagysággal, így azért igen inaequalis (egyenlőtlen) lévén a két harang; erre nézve tetszett: hogy mind a két fél között fogatkozás nélkül dirimaltassék (végkép eligazittassék) e dolog: levévén a kisebb harangot communi et aequali sumptu (közös és egyenlő költséggel) a közelebbi karácson napjára öntessenek a nagyobbikhoz hasonló harangot, a mennyiben akkorra azt megkésztívén, hivassanak ahoz ismerő embert, ki mind a két harangot aestimalja (becsülje meg); hogy ha valamelyik több érőnek találtatik, egyik fél a másikat elégitse meg róla; addig pedig ha halott leszen, a mely karban az előtt való commissariusok hagyták volt, szabad legyen a reformatus uraiméknak is harangozni, melyet ha az unitarius a tyafiak impediálnának (akadályoznának), vagy a harangcsinálást is ad terminum praescriptum nem praestálnák (az előirt határidőre nem teljesítenék), az egész harangbeli jussokat amittalják (jogukat veszesszék el); a pap és szentegyház földéről pedig így deliberáltunk (végeztünk).

Hogy eddig akármely egyenetlenségek voltak mind a két fél között azok in perpetuum sopiáltassanak (örökre csendesíttessenek le); hanem most a pap és szentegyházhoz való földek és rétek akármelyik falu határán legyenek, de csak aequaliter (egyenlően) egyenesen kétfelé osztassanak, fele egyiké, fele a másiké legyen, melyekben ha egyszer egyik, másszor a másik fél válaszszon; a mostani növekedő búza is csak simpliciter ketté osztassék. A mely földhöz pedig most Borbély György mondja közit, azt is hasonlóképpen osszák ketté; ha ki mi jussát praetendálja (jogát követeli) hozzá, keresse via juris (törvény útján) az ecclesiáktól.

Quam quidem juridicam deliberationem fide mediante conscriptam sub sigillo usuali communi justitia et aequitate svadente pro futura cautela extradandam duximus. Datum in possessione Kereszturfalva Anno dieque ut supra notatis.“

Volfgangus Petki m.p. (L. S.)

Joannes Bethlen m.p. (L. S.)

Andreas Henter m. p. (L. S.)

Stephanus Man m. p. (L. S.)

„P. S. (post scriptum = utóirat). Az unitárius parochialis hámegett levő szénarétet is megoculaltuk (szemléltük) és külső helynek ítéljük lenni; adeoque (azért is) t e t s z e t t nekünk: hogy ha más hasonlót adhatnak érette, bene (jó); alioquin (különben) azt is oszszák ketté¹⁾).

Hogy az elhatározott harangöntés költségei fedezésére az unitáriusok valósággal hozzájárultak, mutatja azon körülmény, mely szerint ők a Gyula-Fejérvártt lakott harangöntőnek öntés árában 152 magyar forinttal adósok levén még 1645-ben, ezen összeg kifizetését kölcsön czim alatt helyettök ugyanazon évi novemberben keresdi Bethlen Ferencz fejedelmi udvarmester s fejérvármegyei főispán unitárius főúr vállalta magára²⁾).

Ily pártfogás mellett a kereszturn reformált hitközség biztosan gyarapodásnak nézhetett elébe; mindamellott az unitárius folyvást tekintélyes volt, hozzátartozó számos tagjai levén Timafalván, Rugonfalván, Bethfalván, Fiatfalván. Ezekhez képest

VI.

1700-ban ismét zsinat tartatott Keresztur városában; melylyel emlékezetes esetek állnak kapcsolatban.

1697-ben Kolozsvár nagyobb része hamuvá vala téve. Akkor irá az ott élt reformált Tótfalusi Kis Miklós:

Városnak harmada
Aligha marada,
Az is nagy köszönet volt.
Nagy félelem alatt
Ez is forgott sokat
Azon romlástól tartott.

— — —
Nagy munkával készült,
Sok költséggel épült
Piaczi templom s torony
Óra szerszámokkal
S minden harangokkal
Egyaránt oda vagyon
Több más templomok is
Collegiumok is
Égtenek azon módon³⁾).

¹⁾ Királyi kormánysszék levéltára. 1792-ik évi 1772 szám alatt.

²⁾ K. kormánysszéki levéltár 1792 évi 1772. sz.

³⁾ M. Tótfalusi. Siralmas panasz Istennek Kolozsváron fekvő nagy haragjá-

A piaczi nagy templom, mellette piacfelől a kis templom, torony, óra, harangok, a templomokkal átellenben az újonan épített tanoda, melyek mind tűzvész martaléka lettek, unitáriusokéi voltak, melyek annyival sujtóbbak voltak reájok nézve, mivel későbbi éveken is rendkívül nagy károkat szenvedtek égés miatt.

Almási Gergely M. püspök a csapást körlevélben tudatván a kormánya alatti hitközségekkel, segélyezésre hívta fel azokat. Rajtok kívül nem is remélhettek azt máshól, kivéven Hollandiát.

Az ottani remonstrans hitfelekezetet ártani törekvő szándékkal, Socinus tanai követésével vádolták ugyan némelyek, miből azonban csak annyi volt való, hogy a remonstransok legközelebb állottak európai földön hitelveikkel a socinismus-unitarismuséhoz ¹⁾. Ennélfogva Kolozsvári Dimény Pál, az odavaló tanoda t. igazgató tanára, ki orvostudőri oklevelét a leydeni egyetemtől kapta volt, őket hívén keresztényi rokonérzelmeikkel is legközelebb levőknek az unitáriusokhoz: segélyért 1697-ben Hollandiába utazott s onnan 1698-ban kilencz ezer ötszáz forinttal jött vissza.

Az 1700-beli januáriusi kolozsvári egyházi közönséges tanács tehát hálaköszönetet határozott a hollandiai adakozóknak, melyet juniusban a Keresztur városában összejött zsinati közgyűlés örömmel helyeselt s a zsinati tanács tagjai alá is irtak. Ezek akkor még mindnyájan egyházi férfiak voltak, világiak még a tanácsnak nem lévén tagjai. Püspök, esperesek, kolozsvári papok és tanárok alkotván a zsinati tanácsot, ez alkalommal négy, voltaképen öt pap jelent meg Kereszturott:

Almási Gergely Mihály püspök, ki első papja vala a kolozsvári unitárius egyházközségnek.

Ajtai Mihály annak második papja, egyszersmind a szent zsinati tanács rendszerinti jegyzője.

Jövedécsi András a kolozsvári szász unitárius egyházközség első papja (plebánosa); egyszersmind kolozs és doboka vármegyei egyházkerületi esperes.

Sirmer János ugyanazon szász egyház második papja.

ról, abból származott egy néhány sulyos ostoriról és annak nevezetesen az 1697. esztendőben pünköst havának 6-ik napján iszonyu tűzzel való megpusztításáról, Kolozsváratt 1697.

¹⁾ Nicolai Bodecheri, Sociniano-Remonstrantismus. Hoc est. Evidens demonstratio, qua Remonstrantes cum Socinianis sive re ipsa, sive verbis, sive etiam methodo, in pluribus confessionis suae partibus consentire ostenditur. Lugduni Batavorum 1624. 4.

Dombai János Szent-Péteren, a kolozsvári külvárosi unitárius egyházközség papja.

A megnevezett papokon kívül Kolozsvárról jelen volt még Dimény Pál, ottani tanodai igazgató, orvos-tanár és gyakorlati orvos. Aztán hét egyházi kerületből a hét illető esperes: Derzsi Pál, Solymosi Boldizsár, Bölöni János, Derzsi György, Kövendi Mihály, Bora György, Dálnoki István.

Ezek voltak, kiknek nevökben az erdélyi unitáriusok köszönete Hollandiába küldetett ¹⁾.

Ugyanezen zsinat alkalmával különösen a kereszturi s fiatfalvi unitáriusokra nézve is nevezetes határozat tétetett.

Fiatfalva a Nagy-Küküllő balpartján fekszik; Keresztur pedig jobbpertján. Az oda való unitáriusok leánymegyéjét alkotván a kereszturi anyaegyháznak, s templomba ide kellettvén járniok: e végett nemcsak a Küküllő folyón és terén kénytelenítették átjárni, hanem Kereszturfalván is végig felmenni, hogy a városban fekvő templomba juthassanak; mi mindenestre nem kis alkalmatlanságba került, miután nemcsak a mezei úton, hanem magában Kereszturfalvában is, hol a fiatfalviaknak járniok kellett, még e században is esős időben alig volt lábbalható. E miatt könnyebbitésért esedeztek a fiatfalviak a zsinat előtt, minek következtében következő végzés keletkezett:

„Mivel tapasztalja a szent consistorium, hogy ügyes-bajos az isteni szolgálatnak dolga, mivel se könyörgésekre, se prédikációkra olyan szorgalmatossággal által nem járhatnak a mater ecclesiába

¹⁾ A hivatalos jegyzőkönyv az 1700-beli zsinatról csak annyit említ ugyan, az Keresztur székely székben tartatott; de a köszöneti iratban, melynek egy nyomtatott példánya a gyűjteményemben is meg lévén, most előttem fekszik, az aláírók határozottan állítják, hogy ők azt a Keresztur városában volt zsinati gyűlésben írták.

„Scripsimus vero Praesentes nomine et jussu diaconorum et ministrorum omnium societatis nostrae congregatorum in oppido Keresztur ad diem 20. mensis junii anno 1701. simulque totius synodi autoritate.“

1701 itt a nyomtatványban 1700 helyett hibásan áll; mert ez utóbbi évben s pedig júniusban Kis-Sároson volt a zsinati gyűlés a hivatalos jegyzőkönyv szerint.

A hiba ugy látszik onnan származott, hogy az 1700-ban Sz. Kereszturon fogalmazott köszöneti irat 1701-ben nyomtatván ki s küldetvén el Erdélyből, ekkor a fogalmazási és aláírási év helyett a kinyomatási év tétetett.

Kereszturra a fiatfalvi atyánkfiai, azért kivánságokat méltónak ítéli a consistorium annyi részből, hogy mestert kívánnak falujukba, és azért megengedtetik nekik a mester tartás jövedőre, csak hogy ilyen declaratioval: hogy soha, se egyszer, se másszor a kereszturi mater ecclesiától, pap és ecclesiához tartozó építésből el ne szakadjanak, sőt prédikációkra oda járjanak, papot velek együtt tartsanak, részek szerint építsenek. Melyet ha nem cselekednének, eo ipso mester tartástól is elmaradjanak. A melyre kezek beadásával kötelezék magokat a fiatfalviak, a falunak teljes része jelen lévén, kik így következnek: Dersi Mihály, Szabó János, Simó Ferencz, Boér András, Kálmán Pál, Pap András, Incze Péter, Csiki Bálint, Kálmán György, Gálfi György, Boér Péter, Györfi András, Fazakas János, Imre István, Simó Mihály, Baszara György, Boncz Ferencz, Szabó Ferencz, Kálmán Mihály, Boér György ²⁾).

Anyá- s leány-hitközségeket együtt tekintve, Kereszturott oly pap folytatott egyházi hivatalt — Csokfalvi Dániel — kit az 1723-beli zsinati tanács méltónak ítelt kereszturfi széki esperessé tenni.

VII.

Szabadságot nyervén a fiatfalvi leányegyházközség külön mestert tartania, nem sokára külön pap tarthatásért is folyamodott, előadván sok fogyatkozásait, melyeket a közte s Keresztur között folyó Küküllő•miatt szenvednie kell; de ismételt kérelmezésére is csak annyi engedtetett meg 1743-ban, hogy a most levő s ezután leendő mesternek szabad lesz keresztelnie, mikor az ottani hiveknek vizáradás miatt Kereszturra nem lehetend átmenniök.

E válasz nagy elégedetlenséget, ingerültséget keltett bennök, mely tetteles mozgalmakban is nyilvánult. Mert a kereszturi rendes pap egyházi szolgálatát teljesíteni megjelenvén a faluban, Kálmán Mihály gondnok mind őt a működéstől, mind hitfeleit a megjelenéstől eltiltotta s tartóztatta; mi miatt 1744-ben gondnok és község egyházi tanács elöbe Kolozsvárra idéztetett: s előbbi ott 12, utóbbi 24 frt birságon marasztaltatott, idézettek részéről védelemre senki se jelenvén meg.

Azonban nemcsak a fiatfalviak, hanem a kereszturfalviak is alkalmatlannak tartották mindig a városi templomba járni fel, s az egész egyházközség egyezőleg könnyebbitési intézkedést kért tétet-

¹⁾ Protocoll. generale consistorii generalis a. 1700.

ni; melynek tekintetéből az 1750-beli zsinati gyűlésben határozott: Pap és mester váltakozva hetenként kétszer isteni tisztelet-tételre menjenek le Kereszturfalvába. Imatartásra közegeyzésnél fogva jelöljenek ki ott bizonyos helyet, s határozzanak bizonyos úrát. Mikor egyik a faluban, akkor másik fenn a városi templomban vigyen véghez egyházi köteleességet. Nem lévén hon melyiknek a faluba le kellene jőnie, tartozik a másik helyette megjelenni.

1763-ban, zsinat alkalmával a fiatalviak ismét kérelmeztek, most már Kereszturtól teljesen különválni s maguknak külön papot is tarthatni kívánván és törekedvén; mi részükről önérdékeiket tekintve, annál indokolhatóbbnak látszott, mivel Fiátfalván templomuk is volt — közösen csakugyan az ottani reformatusokkal, honnan éppen most némi visszázkodás is forgott fenn köztök.

Elválásra irányzott kérelmökkel a zsinati tanács elutasította azon indokolással: külön papra nincs szükség, a mester annak hivatalát is folytatván kevés papi eljárás kivételével. Viszályos ügyökben pedig a kolozsvári egyházi tanácstól e választ kapták: egyezkedjenek a reformatusokkal, melyik rész mikor harangoztasson előbb s utóbb az isteni szolgálat végbevételére.

E helyzetben maradt néhány évtized alatt a fiatalvi leányegyháziközség.

VIII.

Keresztur szomorú sorsának tudatása következik. Röviden teszsem azt szántsándékkal.

Keresztur lakói — városiak és falusiak — a reformatio korában önkéntesen az unitarius vallást fogadván el; természetesen jogszerűen következett, hogy a mint ők unitariusok lettek: az általuk birt templom is minden hozzátartozó unitarium templommá vált.

Midőn I. Leopold uralkodását Erdélyben megkezdette, 1691-ben ünnepélyesen kiadott levelében annak lakóit biztosította: hogy az itten törvényesen bevett vallásoknak, melyek közt egyik az unitarius vallás volt, azok templomai, tanodáinak ügyében semmi változtatás nem fog történni; és ezek iránt akár egyházi, akár világi rendek által történjék ellenszólás, annak érvény tulajdoníthatni nem fog¹⁾.

Csak a jogszerűen átszállott birtokolás és királyi szavakkal

¹⁾ Caroli Szász, Sylloge tractatum — historiam — b. Diplomatis Leopoldini illustrantium. Claudiopoli 1833. 8. p. 121.

szentesített jog önkényes tiprásával s tüzetes erőszakkal lehetett tehát a kereszturi unitáriusoktól városi templomukat elvenni; és ez mégis megtörtént.

Hadik András gróf, erdélyi királyi kormányzékéi elnök, erdélyi főhadparancsnok rendeletére 1767-ben augusztus 19-ik napján, az emlegetett templom czinteremét előre katonai karhatalom (brachium militare) szállotta meg. Majd egyháziak, világiak sorakoztak hozzá: az udvarhelyszéki katolikus esperes papiáival. A szék királybirái s jegyzője. A folytonosan működő törvényszék (continua tabla) ülőkei. S mindezek szeme láttára az unitáriusok által mindaddig birt városi templom, papi és mesteri lakok hozzájuk tartozott minden belső, külső javakkal az ekkor Kereszturott igen kevés számú katolikusok részére elfoglaltattak ¹⁾.

Tettleges ellentállás az unitáriusok részéről nem történt. De az országhatalom főnöke, az ország összes haderejének főparancsnoka ellenében hogyan is történhetett volna?

Időhaladékokat kértek ugyan ügyök törvényes úton védhetésére; de azt se nyerhették meg.

„Valamit akartok, hogy cselekedjenek az emberek tiveletek; azt cselekedjétek ti is azokkal“. Ezt tanította Jézus. S a keresztények között, vajmi sokan és sokszor cselekesznek épen ellenkezőleg és mégis azt akarják a világgal elhitetni: ők Jézus igaz hivei!

A megejtett foglalás után is sokáig panaszkodtak, kérelmeztek a kereszturi unitáriusok Erdély főkormányzékénél; azonban mindig siker nélkül.

IX.

A rájuk mért csapásnak még nem volt vége. További sebzés vala rajtuk ejtendő, hogy az unitarismus Kereszturott elfojtassék, mit némelyek célzottak.

Kereszturfalva alsó déli szélében, a falun kívül a Fiafalvára vezető út és a Gagyból lefolyó patak közt egy szeglet földterület feküdt, tele tövisbokrokkal, bojtortjással; melyet borju-legelőül használtak. E térség falusi közös birtok volt; s az unitáriusok, nem lévén más helyök hol egyházi építkezést kezdhessenek, abból belső telkeik aránya szerint őket illető részüket kihalasztatni s adatni kérték. Találkozott egy pár ember, kik kérelmök teljesítését ellenzették, de a falu székely nagy többsége az illő részt nekik kiadandónak határozta s ki is adta.

¹⁾ K. kormányzékéi levéltár 1780 év 4987. sz.

Ott építettek aztán egy faházat, első szobáját a pap, a hátulsót a mester lakául. Állítottak fel egy papi csúrt is. És e papi csúr s papi lakszoba volt az imaház! Télben ebben, nyárban abban tartatván isteni tisztelet, melyre a buzgó hivek megjelentek. Ámde csak rövid ideig.

Károly király és Mária Terézia korából voltak ugyan rendeletek, melyek tiltották templomok, imaházak építését legfelsőbb engedély nélkül. A kereszturiak azonban nem gondolták szükségesnek azért folyamodni, mert se templomot, se imaházat nem szándékoztak vala még építeni, hanem egyenesen papi házat, s ennek szobájában csak ideiglenesen jöttek össze istenök tiszteletére, míg e végre templomot építhetnek. Mindamellett feladás történt ellenök Bécsben, hogy imaház építéséhez engedelem nélkül fogtak. S 1768-beli dec. 1-ső napjáról megjött a rendelet, mely azt lerontatni parancsolta, s következetesen a papi lak — imaszoba — le is rontatott földig ¹⁾.

X.

Ily szomorú helyzetben vala a sz.-kereszturi unitárius hitközség kétszáz esztendő múlva (1568—1768) önhibáján kívül.

Folyamodásukra aztán 1781-ben királyi határozatnál fogva megadatott az engedély templomot építhetniök oly hozzáadással, hogy az építkezés komoly felügyelet alatt tartassék s az adózók adózási képességének minden legkisebb gyengítése nélkül történjék. Megerőltetéstől tehát félni nem lehetett; mindazáltal találtattak számosan az addigi unitáriusok közt, kik a templomépítéshez semminemű segélyezéssel se kívántak járulni, s kikerülése végett átmentek a reformátusok közé. ²⁾ Ily embereknek természetesen csak névvel van vallásuk, de valósággal nincs. Mert, kinek lelke vallása tanításaiban meggyőződést, megnyugvást talál, ezeket nem kockáztatja könnyedén.

¹⁾ Előbb megnevezett levéltár 1769. év 1281. sz. 1792. év 1772. sz.

²⁾ 1822-ben Kereszturrott a helvéthitvallásuak foglalkozván templomépítéssel 40 református gazda jelentkezett, hogy vissza áll az unitárius felekezethez; minthogy atyja vagy nagyatyja unitárius volt. Az unitárius hitközség előljárósága Mihály János unitárius kerületi gondnok és alkirálybíró közbejöttével azon válaszszal utasította el őket: Ha templomuk építését bevégezik, akkor szívesen fogadják; most azon gyanuba jónének, hogy csak a templom építés terhe alól kívánják kivonni magukat, miként őseik cselekedtek, mikor reformátusok lettek.

Valának ellenben olyan unitáriusok is (összesen 195 lélek) kik vallásukat sokkal drágább lelki kincsöknek tartották, mintsem attól megválni hajlandók lettek volna akár az ismételten szenvedett csapások, akár a számos fogyatkozások, melyek közé azok által sodortattak, akár a hosszason tartandó költekezések miatt, melyeket előreláthatólag tenniük kellett.

Sőt inkább a fennebb említett területen építtetni kezdetek templomot, tornyot; azonban nem az ohajtott és előre remélt eredménnyel: anyagilag tehetősebb uraik közül némelyek elhalván, mások egyéb szerencsétlenség által látogatattván meg. Kiemelendő szerencsétlenség volt reájok nézve különösen Bethfalvi, máskép Dobófalvi Maróthi István halála, ki egyike azoknak, kik a múlt század utolsó felében az unitarismus érdekében Erdélyben anyagilag legtöbbet áldoztak. 1792-ben october 20-án Héjasfalvi udvarában megtevéen végrendeletét, melynél fogva a kolozsvári unitárius főtanodának tíz ezer forintot hagyományozott, azután rövid ideig élt, 1793 első felében elhalván. Érintett körülmények miatt tehát a múlt században csak a templom építtethetett fel, az is külső belső kikészítés nélkül; a torony falai pedig egy darabig felrakatván, félben maradtak. S így állott mindkettő 1799 végén.

Az egyházközség tagjainak száma ismét csökkent. Habár az új templom a régi városnál sokkal közelebb feküdt Fiafalvához, e körülmény unitárius lakóit még se nyugtatta meg. Mind sűrűbben kérelmeztek a különválhatásért 1794, 1795, 1797-ben süker nélkül. Törekvésük ennyi elutasító válasz által se lankadván el: 1799-ben a Kis-Sároson tartott zsinat alkalmával kérelmeket megint megújították, melyét im e körülményekkel indokoltak:

A Nagy-Küküllő Fiafalva s Keresztur között folyván, kiáradásai miatt az idevaló pap gyakran nem jelenhetik meg ott egyházi szolgálat tételére.

Mikor ily akadály közbe nem jön is, mivel az anyaegyháznak több leányegyház községe is van, melyekbe a pap eljárni köteles, Fiafalván az isteni tisztelet vasár- és ünnepnapokon későbbben tartatik mint illenék, mi a hallgatók vallásos buzgóságának hanyatlását eredményezi.

Különben is mind a fiafalvi leány-, mind a kereszturi anyaegyház-község más leányközségeivel együtt eléggé alkalmas maga számára külön papot tartani. Melyeknél fogva külön pap rendelkezését Fiafalva a maga számára ismételve kérte.

Leányegyház-köztség elválasztása az anyaitól közzsinati tanács hatóságához tartozván ¹⁾ a sárosi fenn elősorolt és más okokból a kettőnek különválását elvégre megengedte és az 1799-ben teljesezésbe is ment.

Ezen évtizedben keletkezett a kereszteri közéletanoda, melyben a tanuló ifjuság már 1799-ben dicséretre méltatva állotta ki a közvizsgálatot.

XI.

Eddigi építkezése a kereszteri anyahitközség anyagi erejét ki-merítvén, annál inkább, mivel a körülötte fekvő falvakban különben is kevés számmal lakott unitáriusok mind inkább fogytak, azt a következő század első tizedében 1800—1810 nem folytathatta; de igen a költséggyűjtést tornya felépítésére, s az készen is állott az egyházi gondnoknál, midőn 1811-ben a tűzvész megemészttette. Ez év őszén tudniillik, midőn a mezei gazdák már bétakarodva valának, szélfuvás közben rossz ember nem irtózott gyujtani, mi 41 székely gazdának, többnyire unitáriusoknak, közöttök említett gondnoknak is, lakházait, gazdasági épületeit s takarmányait elhamvasztotta, s mi a különben is eléggé fájdalmas esetet az unitáriusokra nézve még fájdalmasabbá tette, az az, hogy a torony építésre gyűjtött pénz is — mint állittatott — odaégett s veszett.

És itt azon időponthoz jutottam, melyről ennen tudatom után is szólhatok a kereszteri unitárius hitközség külső állapotjára nézve, minthogy az 1810—1817 iskolai évek folytában az ottani gymnasiumban tanultam.

A templom, mint fennebb már érintettem, fel volt építve s cseréppel befedve; de falai kívül belől még mind vakolat nélkül, templomföldre deszkázatlan állottak. Bejárás kétfelől történt: a torony alatti s a gymnasium felőli oldalajtón, ez tornáczczal levén ellátva.

A torony falai is csonkán mutatkoztak; az idő viszontagságai ellen csak deszkákkal voltak fedezve.

Templom és paplak udvara egy levén egymástól el nem különítve, azon fa-haranglábról két harang függött: egyik kisebb, másik nagyobb. Amazt a hitközség tagjai öntették, miután templómukkal harangjaiktól is megfosztattak. Másikat Thoroczka Anna, Nagy-

¹⁾ „Filiarium ecclesiarum a matribus separatio penes generalem synodum esto.“
Michael Almási, *Disciplina ecclesiastica in usum ecclesiarum unitariorum in Transylvania dispersarum conscripta*. Claudiopoli 1694.

Galambfalván lakott Sándor József neje ajándékozta nekik 1792-ben, számukra ugyanazon évben öntetvén Segesvártt.

A pap veres cserepes fedelű, elől deszka-tornáczos tisztességes házban lakott. Ez eleinte Sipos Miklós volt: igénytelen külsejű, mindennapias előadásu, de szellemes, tanult, s mint érdemelte, közönségesen becsült, kedvelt férfit s pap.

Mesteri lak nem volt, valamint mester sem.

Ily állapotban találtam és hagytam mint tanuló a templomot, tornyot és paplakot.

XII.

Az első és második évtizedben szünetelt építkezés a harmadikban ismét megindított s azután is folytattatott, még pedig oly feltűnő eredményekkel, minőket remélni alig lehetett, s létesítések főleg annál fogva történhetett, mivel az egyházközségnek egymásután két oly papja volt, kik kötelességeiket egész terjedelmökben folyvást szemeik előtt tartották és teljesítették. Mert műves napokon imádkozásra templomba eljárni, vasár- és innepnapokon prédikálni is; a gyermekeket megkeresztelni, házasulandókat összeeskerteni, beteget meglátogatni, vigasztalni, halottakat eltemetni, presbyteriumi, ekklesiai gyűlésekben megjelenni, az ott előforduló ügyek felett illető hiveivel tanácskozni végezni: számos ugyan, és ha illőleg vitetik véghez fontos teendőkkel járó papi kötelesség; de még se minden mit tenni kell, és a ki csak azokat teljesíti, nem teszen egyebet, mint a mit nem mulaszthat el, ha állomását kockáztatni nem akarja. Annál pedig több kötelessége is van. Sok függ a paptól hallgatói körében, és sokat is tehet, eszközölhet, ha hivatalában buzgó s tevékeny. Ezt vallásunk előljárói igen jól tudták, annál fogva a papi eskübe azon tételt is befoglalták, mely szerint az eskütevő ünnepélyesen fogadja, hogy mindazt, a mi egyházközsége javáért, előmenetelére nézve szolgál: megtenni el nem mulasztja ¹⁾. S im e szavakban a fennebb mondottakon kívül még egy csomó papi kötelesség van kitűzve, egyenként elősorolatlan ugyan, de a melyek közül egyiket vagy másikat itt vagy ott, hely, idő, körülmény szerint könnyen észre lehet venni.

1824-ben kereszturi pappá Kobátfalvi Péterfi Sándor rendeltetvén, természetesen neki is teljesítenie kellett minden papi rendes kötelességet és hallgatóinak épen nem kedvező körülményei közt,

¹⁾ „Nihil eorum, quae ad emolumentum ecclesiae spectant, intermissurum.

M. Almási *Disciplina ecclesiastica*.

még többet mint legtöbb paptársainak máshol ¹⁾); mindezek mellett belátta, értette azt is, hogy rendkívüli teendője is van — a torony-építés, templomkikészítés bevégzésének eszközlése.

Pénz reá készen kevés volt.

Koronka József 1813-ban szeptemberre jövén tanodai igazgató tanárul oda, a Székely Miklós távoztával üresen maradt papi állomást az egyházi főtanács nem töltötte bé, hanem egy évig az illető jövedelmet a torony és templom építésre megtakarítandónak határozta; a papi kötelességek teljesítését pedig az új tanárra bizta, ki e megbízásának pontosan meg is felelt; kisebb rendű működéseket deák tanítványaival végeztetvén. És eképen keletkezett volt a fentebb érintett kevés pénzkészlet.

Péterfi maga két jövedelmi forrást nyitott s nem szünt nyitva tartani míg szükségesnek látta serkentés, buzdítás, nógatás által: hallgatói közt az önkéntes költségadást; a keresztszurfiszéki úri rendnél az adakozást. S a keresztszuri unitáriusok dicséretére meg kell vallani, ámbár anyagi erejük sokszor vétetett igénybe egyházi szükségletekre, ezek fedezésére tehetségökhöz képest mindig készek voltak. Az említett úri rend hasonlólag készséggel adakozott segítségökre.

Péterfi 1841-ben elhalt ugyan, de ha végóráiban lakszobája ablakához járulhatott vagy oda vitette magát, lelke megnyugvásával tekinthetett azon ki, mert templom, torony készen állva emelkedett szemei előtt.

Papsága idejében a torony falait egészen felrakták, kivakolták, megmeszelték és cserépfedél alá vették, a harangokat pedig beléhelyeztették. A templom hiányai kipótoltattak. Földe deszkapadolat alá vétetett. Az egykor rögtönzött zár nélküli ajtók újak- s zárosokkal váltattak fel; megrongált ablakai helyett mások készítettek; a gymnasium felőli tornác és ajtó, mivel arról a zaj botránkozásokat okozott a templomban, elbontatott, berakatott, és a templom más oldalfalán más ajtó nyitvatott. És mind ezek az ő mozgó tevékenységénél fogva.

Megürült helyére hasonló nevű fia Péterfi Sándor hivatott meg, akkor főnök az ottani középtanodánál, ki azt el is foglalta, s nevét későbbben egyházi beszédeivel hitfelekezete körén kívül is ismeretessé tette az egyházi irodalom terén.

¹⁾ Ő maga mondogatta magáról: Pulsator, cantor, preicator, concionator, Totumfac pastor Kobátfalvi Péterfi Sándor.

Az ifju lelkész úr valahára a kész templomot orgonával vágyótt ékesíteni. Ezt szerették volna hallgatói is, de a szükségelt költséget nem látták kiállíthatónak. Papjok más reménnyel volt, s a kezdetet halogatás nélkül meg akarván tenni, kijelentette nekik: csak azok járuljanak orgona-költség fedezéséhez, kik önkéntesen akarnak és csak annyival, mennyivel kívánnak, kényszerítés senki irányában nem lesz. Mindemellett nemcsak senki nem vonakodott az érintett célra adakozni, hanem inkább még a legszegényebbek is tehetségeikhez képest meghozták önkényt adományait, és oly összeget tettek össze, mely tekintve számukat és állapotjukat, valóságos buzgóságuknak mindig dicséretes szép tanujeleként mutatható fel. Csakhogy mindez még nem volt elég.

Az ifju pap most további lépést tett. Segédtanár is levén a közép-tanodában, a tanuló ifjusághoz fordult. Elmondta nekik, hogy a sz. kereszteri unitárius hitközség egyházi ügye közös hitfelekezeti ügy, annak előmozdításával ez is előmozdittatik. Majd tehát, mikor szünidő beálltával hazájukba visszatérnek, beszéljék el ezt otthon, és szülőiket, barátjaikat, ismerőseiket kérjék, hívják fel segélyezésre az orgona ügyében. Az ifjuság lelkesedéssel fogadta a hozzája intézett buzdító szavakat. Megtette híven, mire felszólított. S némelyik nemcsak otthon s közelben, hanem távol vidékekben is, és számadolva beszolgáltatta gyűjteményét.

A helybeli egyházközség tagjai közül is vállalkozott néhány gyűjtő, kik megkeresvén a jobb jobb testvér egyházközségeket, megvitték azok adományait. S ily képen oly tetemes összeg gyűjtetett, melyből nemcsak az orgonakészítés ára, készítő útiköltségei kifizettettek, hanem az orgona tekintetéből a templom falán két új ablak nyitattván és egy új karzat állíttatván, az ezekre fordított költségek is teljesen fedeztethettek; 1844-ben decemberben pedig az orgona rendeltetése helyén felállíttatván, Péterfi lelkész annak 20-án azon örvendező hivei közt örvendezve maga is megtarthatta örömnapi beszédét szent Dávid 150-ik zsoltárából ezen szavakat választván alapul: „Dicsérjétek az erős Istent az ő szentséges lakhelyében — az ő nagyságának sokasága szerint — trombiták zengésével, lanttal, hegedűvel és o r g o n á k k a l. Minden lélek dicsérje az Urat“¹⁾.

¹⁾ Péterfi Sándor, Egyházi szent Beszédék, különféle alkalomra. Kolozsvárt 1864. 8. 66. 1.

Egy nagy hiány, melyet a kereszturni hitközség félszázad alatt kárával érezhetett, most még érezhetőbb lön.

Mesteri laktelkét annak idejében oda ajándékozta volt tanoda-helyéül s a mestertartás már annálfogva kétségé vált. Az egyházi főtanács ugy akarta biztosítani, hogy a tanoda igazgató tanára tanítsa a tanodabeli főbb osztályu ifjakat, s egy tőle függő másod tanító az alsóbb osztálybelieket, ki egyszersmind mester legyen a hitközségben, jövedelme a szokott mesteri, s azon dijak leendvén, melyeket tanítványai önként adni fognak. Ezen másodrendü tanitói állomás azonban nem létesült, a község folyvást mester nélkül maradt, s az énekvezérséget a végre fogadott deákok vitték.

De mióta orgona állott a templomban, orgonálásban gyakorlott egyénről is gondoskodni kellett, mi annál inkább foglalatoskodtatta az illetőket, mivel az orgonás egyszersmind iskolatanító is leendhetett; és a régóta nélkülözött iskola helyreállításának eszméje felmerülvén, kedvelt lett. De iskolatelek szerzése, iskola, tanitói lakház építése, tanító fentartása ismét sok költséget igényelt. Honnan venni azt?

A lelkész ismét hiveinél tett kezdeményt szokásos buzditásával, s azok egész buzgalommal megrótták magukat.

Aztán folyamodott azon módhoz, melyet már oly sikeresnek tapasztalt. Kérő leveleket nyomatott ki saját költségén, s közbenjárására az illetők engedelmevel, tanuló ifjak küldettek ki 1846-ban 1847-ben az országba azon unitárius hitközségek- s egyesekhez, melyek- és kiktől segélyezést leginkább remélhettek; s a bizodalmat, fáradozásokat siker koronázta. A kereszturni hitközség oly kedvező helyzetbe jött, hogy a papi telek tőszomszédságában csinos telket vett, azon iskolát s tanitói házat épített szükséges gazdasági építménnyel és orgonálásban jártas iskolatanitót állított bé — természetesen évenkénti jövedelem ígérésével.

A közelebbi s távolabbi hitrokonok újabb meg újabb buzgó adakozását emlékezetre méltóképen követte Homoród-Sz.-Mártoni, de Kereszturott lakott Bíró József is. Ő 1762-ben születvén, már 10-ik esztendejében járt, mikor a kereszturni városi templom, torony, és a paplak jogtalanul, erőszakosan elvétetett hitrokonitól, s átélte az ottani unitárius hitközségnek, melynek tagja volt, legviszontagságosabb időszakát. A sors előkelő székely családbeli származásban részesítette őt. Józan gazdálkodása tehetős állapotban tartotta, s Isten különös kegyelme rendkívül hosszas étellel áldotta meg. Mert mig

szent Dávid már Krisztus előtt ezer évvel ugy tapasztalta, hogy az emberi élet általában hetven, legfennebb nyolczvan esztendőből áll; s ezt általában mi is ugy tapasztaljuk: Biró József megérte életének 86-ik esztendejét is; annálfogva láthatta még, miként indult a sokat küzdött, szenvedett hitközség, melynek keblében élt, mindig készséges áldozata hozzájárultával ismét virágzásnak; s ápolására, állandósítására maga is jelentékeny pénzösszeggel járult. Már az orgona árába kétszáz pengő forintot ajánlott volt, de abból akkor egy harmadánál kevéssel vétetett több igénybe. S 1847-ben május 25-én elkövetkezvén halála: végrendeletileg lelkésze közbejárásával négy ezer pengő forintot hagyományozott alaptókéül a végre, hogy kamatja a kereszturi unitárius községi iskolatanító fizetése legyen.

S elvégre a székely-kereszturi unitárius egyházközségnek díszes temploma, tornya, papi, iskolatanítói háza s jelentékeny iskola pénzalapja lett.

N. ajtai Kovács István *)

*) Néhai nagy tudósunk hátrahagyott irataiból adjuk közre a fennebbi történeti rajzot, melyet most közölni, minthogy ez évi zsinatunk helyéül épen Székely-Keresztur van kijelölve, igen érdekesne! és időszerűnek találtunk. — Szerk.

